

Horstbøll, Henrik; Langen, Ulrik; Stjernfelt, Frederik:
Grov Konfækt – Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73, I-II.
Gyldendal, 2020, 1080 sider.

Den 4. september 1770 satte Christian VII sit navn under en skelsættende kabinetsordre. Som det første land i verden fik hele det danske monarki inklusiv hertugdømmerne ubegrænset presse- og trykkefrihed. Al forhåndscensur blev afskaffet, alle tekster kunne trykkes frit med eller uden forfatterangivelse. Ophavsmand var Johann Friedrich Struensee. Som læge i Altona havde han i årene forud i tidsskrifter og tryksager skrevet om folkesundhed og sædelig liberalisering og fremført kritik af kirke og enevælde. Det havde givet ham og hans venner problemer med censuren. Hans ven Georg Schade fra Aabenraa blev dømt for blasfemi og forvist til Christiansø. Det var medvirkende til, at fuld trykkefrihed stod allerførst blandt Struensees reformer, da han kom til magten i eftersommeren 1770.

Friheden fremkaldte en strøm af pamfletter, tidsskrifter, viser og kobberstik frem til årsskiftet 1772/73. I Danske Kancelli fulgte den første-deputerede Bolle Villum Luxdorph udgivelserne. Han indkøbte, hvad der kom til salg i København og lod det hele indbinde i 47 store bind, 20 bind for tiden frem til Struensees fald den 17. januar 1772 og 27 bind for 1772-73. Alle de i alt 914 tryk på mere end 30.000 sider er bevaret på Det kongelige Bibliotek.

Grov Konfækt er en beskrivelse og analyse af dette enestående materiale. Bogværket vejer 4½ kg i forment bogtryk med sjældent flotte og oplysende illustrationer. De tre forfattere er professorer ved henholdsvis Lunds, Københavns og Aalborg Universitet København. De 914 tryk er samtidig digitaliseret og er tilgængelige på det Kongelige Biblioteks hjemmeside. Det kostbare projekt blev muligt takket være bevillinger fra Carlsbergfondet.

Trykkefriheden gjaldt i helstaten i dens fulde udstrækning, også hertugdømmerne Slesvig og Holsten, men Luxdorfs samling dokumenterer, at de nye muligheder især blev udnyttet i København, og udgivelsen samler opmærksomheden om denne scene. Byens 15 bogtrykkere fik travlt, og boghandlere og gadesælgerne bragte tryksagerne ud til et læselystent publikum. Pludselig opstod en ny offentlighed og debat om stort og småt, lige fra præstelønninger og religionens rolle til økonomisk politik og statsgælden. Der var satirisk kritik af rangsyge, klientvæsen, nepotisme og usaglige forfremmelser af lakajer hos høje

herskaber. Talletteriet, som var startet af den tidligere bogholder Koes fra Ekernførde, blev angrebet.

I begyndelsen mødte Struensees oplysningsprogram tilslutning i tryksagerne. Fra sommeren 1771 skiftede stemningen. Struensee blev angrebet som tysker og for sin liberale sædelighedslovgivning. Hans forhold til dronning Caroline Mathilde blev udstillet. Hen mod slutningen af den frie Struensee-epoke blev der tænkt højt interessante tanker, som dog ikke alle kom på tryk. Utrykt forblev historikeren P.F. Suhms plan i januar 1772 for en mulig fremtidig regeringsform for hele monarkiet inklusiv hertugdømmerne. Den skitserede et konstitutionelt monarki med konge og statsråd som udøvende organer og et valgt parlament som lovgivende og dømmende myndighed. Monarkiet skulle opdeles i 16 valgkredse, 6 i Danmark, 6 i Norge, 3 i hertugdømmerne og 1 på Island. De i alt 48 parlamentarikere skulle tage beslutninger om skatteudskrivning, økonomiske og styremæssige forhold og afskedigelser af embedsmænd. Det var et forbløffende forslag, længe før de amerikanske og franske revolutioner.

Skriftstrømmen kulminerede umiddelbart efter kuppet mod Struensee den 17. januar 1772, nu med mange tryksager, viser og kobberstik, som angreb Struensee og Brandt og fortalte om deres skæbne i fængslet og deres sørgelige endeligt.

Grundlaget for bogværkets fremstilling er de tryk, Luxdorph fik fat på i København. Fra hertugdømmerne nåede kun prominente tryk frem til Luxdorph (f.eks. de religionskritiske publikationer af den pensionerede general von Schmettow i Pløn og Haderslev-ridefogeden Johann Friedrich Camerers store bog om Struensee og Brandt fra 1772). Tryk fra helstaten uden for hovedstaden, som også havde trykkefrihed, er derfor mindre fuldstændigt repræsenteret. Forfatterne medgiver, at der endnu savnes tilstrækkelig forskning om både hertugdømmerne og Norge.

F.eks. fik Luxdorph kun undtagelsesvis fat på tryk fra Hinrich Luckander i Haderslev. Denne kendte bogtrykker så mulighederne ligesom kollegerne i København. Straks efter kuppet den 17. januar 1772 eftertrykte han mindst 10 Københavner-tryk om kuppet, dronning Caroline Mathildes afrejse og Struensee og Brandt i fængslet. Hans tryk blev læst i Jylland. Publicerede slesvigske bondedagbøger viser, at landbefolkningen fulgte med, og at kuppet i 1772 gjorde indtryk. F.eks. kan vi se, at bønderne i Elstrup og Elsmark på Als i 1770-71 snakkede om Struensees afskaffelse af helligdage. I Ørsted ved Haderslev noterede Anders Sandemand i sin dagbog om Struensees og Brandts fald på en

måde som antyder, at han kan have læst bogtrykker Luckanders tryk. I Elstrup var bonden meget optaget af takkegudsstjenesten den 2. februar 1772 efter kuppet mod Struensee. I Flensborg fandt bogtrykkeren det interessant at optrykke det allermost solgte af alle skrifterne, P.F. Suhms pamflet *Til Kongen* med irettesættelser af monarken og præcisering af kongens forpligtelser. Også i Slesvig var der således på et lavere niveau en slags "offentlighed" i slægt med den i København. Måske var dele af provinsens bondeland mere integreret i "publikum" end *Grov Konfækt* antager (jf s. 420).

Efter Struensees fald lod det nye styre afholde takkegudsstjenester, og flere prædikener blev publiceret. Struensees skæbne blev tolket som Guds straf over den sataniske fritænder. Det omtales som en velplanlagt mediestrategi, "Danmarks første politiske spin-kampagne". Det er dog et spørgsmål, om kampagnen var så original. Måske minder kampagnen om de tredages statsfester, som enevælden gennemførte i 1748 og 1760, særlig energisk i hertugdømmerne, hvor præster på befaling hylkede kongen og enevælden, og hvor der bagefter blev trykt prædikener, som understøttede regimets selvforståelse. Var "spinkampagnen" i 1772 måske snarere gammel medicin i en ny aftapning?

Til sidst i Luxdorps samling indgår en samling takkeprædikener holdt i København den 1. december 1773 i anledning af mageskiftet, kongens overtagelse af den tidligere gottorpske del af Holsten. *Grov Konfækt* antager, at Luxdorff medtog de nævnte takkeprædikener for mageskiftet, fordi teksterne var endnu et udtryk for en nyskabt politisk idé om mediekampagner. Men var forbøn og tak i kirkerne for begivenheder i politikken og kongehuset ikke snarere en velprøvet tradition? Det omtales knap, at noget lignende foregik i Slesvig. I Elsmark f.eks. omtaler bondedagbogen, at dagen blev formet som en bede- og taksigelsesdag, hvor Gud blev takket for at have afvendt kvægsygen, givet ny frugtbarhed og have sikret fred og ro efter det forræderiske angreb på kong Christian. En sådan version var til at forstå for bønderne og var ikke usædvanlig for dem. Scenen i København havde en pendant i provinsen.

Struensees trykkefrihed var enestående i samtiden, og den fik langvarig betydning, også i hertugdømmerne. Ganske vist blev den ubegrænsede frihed senere begrænset, men forhåndscensur var som hovedregel bortfaldet. Det forklarer, at Flensborg-digteren Heinrich Harries i 1790'erne kunne prise kongen, som den, der sikrede undersåtterne tanke-, tale- og trykkefrihed. *Grov Konfækt* viser, hvordan friheden lagde grunden til en ny offentlighed og kaster et nyt og overraskende lys over datidens

sociale liv på den københavnske scene. Den samtidige digitalisering af Luxdorps samling åbner for nye studier. Måske kan det også en dag blive afdækket, i hvilket omfang friheden også i provinsen gav anledning til en trykkefrihedsoffentlighed, som fortjener nærmere omtale.

Lars N. Henningsen

Jakubowski-Tiessen, Manfred: Religiöse Weltlichen. Frömmigkeit, Kirchenkritik und Religionspolitik in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.

Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Band 63, Matthiesen Verlag, 2020, 286 sider.

Forfatteren er et kendt navn inden for Slesvig-Holstens kirkehistorie. Hans disputats fra 1983, *Der frühe Pietismus in Schleswig-Holstein*, er et standardværk om pietismens første tid i Sønderjylland (se Sønderjyske Årbøger 1984, s. 224f). Siden er det blevet til et stort forfatterskab. Bogen her genudgiver 14 afhandlinger, som er udkommet i forskellige sammenhænge. De trækker linjer gennem Slesvig og Holstens kirke- og fromhedshistorie siden reformationen og er relevante også set fra Sønderjylland – for kirken her var jo frem til 1920 knyttet sydpå mere end den var en del af kongerigets kirke.

Hovedtema er skiftende tiders reformteologer, spiritualister og vakte lægfolk, som enkeltvis eller sammen følte anledning til at være utilfredse med den etablerede kirke. Præsteskabet blev efter reformationen en nærmest selvrekrutterende stand, hvor der på vejen til embede forekom pres fra landsherrn, bestikkelser, nepotisme eller krav om at ægte forgængerens enke eller datter. I 1710 havde f.eks. 43 % af præsterne i gottorpske provstier måttet gifte sig med en forgængerens enke eller datter for at få embede. Præsters levevis og ortodoksiens prædikener blev kritiseret. Stallerenken Anna Ovena Hoyers fra Ejdersted og teologen Frederik Brekling fra Hanved var nogle af dem, som ytrede kritik, og både kirkeledere og pietistiske præster søgte at skabe fornyelse af fromhedslivet. Den kompromisløse og stridbare præst Otto Stranding fik afsked fra embedet på først Nordstand og derefter i Flensborg og blev til sidst udvist af den danske konges lande. Herrnhuterne måtte som separatistisk bevægelse gå en problemfyldt vej, indtil oplysningstidens tolerance gav dem plads i Christiansfeld. De var i slægtskab med folketene i Deutsche Christentums-gesellschaft, som siden 1786 havde tilhængere i Flensborg, Sydslesvig og Ditmarsken. Også i dette selskabs